

Regionální identita jako základna konstrukce společné identity českých (československých) Němců ve vlastivědné produkci jizerskohorského regionu

Jana Mezerová

vol. 7, 2018, 1, pp. 103-121

Regional Identity as a Basis for Formulation of a Common Identity for Sudetenlanders in the Heimatkunde Propagated in the Jizera Mountains

The aim of this paper is to explore the transformation in the relationship of the German minority to the Frýdlant, Liberec and Jablonec regions in the nineteenth and early twentieth century, based on research into Heimatkunde (local culture and heritage studies). The paper picks out the way in which Heimatkunde was gradually appropriated by the nationalists, until it eventually became part of the "völkisch" trend. It was used to construct a shared identity amongst Sudetenlanders, as a political tool in the push for the minority's autonomy. Regional identity developed into a platform from which the stereotyped elements that formed acceptable, effective points of identity for the entire German-speaking minority were drawn and gradually moulded, becoming the foundations for a common identity. Other modernisation processes also played a major role alongside nationalism: in particular industrialisation, urbanisation and the development of a civil society and self-government. From among the many areas that make up Heimatkunde which can be used to illustrate this process, I have chosen to focus in this paper on the relationship to the landscape. When one examines the physical aspects of the landscape, a clear progression can be observed in publications on Heimatkunde in which emphasis shifts from topographical descriptions to the use of local potential (industrial and also tourist potential). Against this backdrop, a stereotype emerged for the German minority of a hardy people who were able to prosper in harsh upland conditions through hard work and enterprise. The administrative aspect of Heimatkunde focused on the relationship between the periphery and the centre and on self-government, and was often linked with the issue of settlement. This led to increasing emphasis on the stereotype of the Sudetenlanders as bearers of culture and on the issue of the right of national ownership.

Key words: Heimatkunde. Regional history. Sudetenlanders. Nationalism. Identity. Stereotypes.

V rámci tématu skupinové identity českých (československých) Němců je základní otázkou, zda taková identita skutečně v ucelené podobě vznikla.¹ Odpověď se odvíjí od definice pojmu, jíž se však v tomto textu věnovat nechci. Spokojím se s konstatacím, že z politických důvodů reálně existovala snaha jednotnou identitu vytvořit a soustředím se na faktory, které měly na její konstruování vliv. Jedním z nejvýznamnějších, vedle interakce s konkurenční moderní českou národní identitou a participací v procesu formulace všenněmecké ideje, byl podle mého názoru vliv identitních znaků jednotlivých regionů, které se zformovaly v důsledku nekompaktního charakteru německého osídlení.

Každé lokální společenství si vytvářelo svoji specifickou kolektivní paměť. Obraz jednotlivých regionů se postupně utvářel zejména ve vlastivědné literatuře, která se v převážně německojazyčných oblastech Čech resp. Československa těšila značné oblibě a měla dlouhou tradici. Dodnes jsou mnohá z těchto děl považována za nepřekonaná ve své informační šíři a komplexnosti. Zároveň jsou to ale práce, v nichž se výrazně

1 Tato práce vychází z pojetí národovectví, jak jej popsal zejména Ota Konrád: KONRÁD, Ota. *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918 – 1945*. Praha: Karolinum, 2011, 362 s.

odráží doba a účel vzniku i postoje autorů. Snaha regionálních vlastivědců o opakované vydávání vlastivěd jakožto obrazů (konstrukcí dějinné i současné podoby regionů) je kontinuální řadou aktualizací a reinterpretací těchto obrazů, jejich přizpůsobování aktuální situaci vytvářené i mimo region. Dominantním faktorem byla nacionalizace, v jejímž důsledku sílil tlak na postup od regionální identity k posilování prvků, na nichž by mohla být vybudována identita nadregionální, společná všem Němcům v českých zemích resp. v Československu. V meziválečném období šlo již o otevřenou snahu národoveckých pracovníků podporovanou z akademického prostředí Německé univerzity v Praze.

Určujícím identitotvorným prvkem bylo na prvním místě zformulování dějinného příběhu. Vzhledem k rozptýlenému osídlení musel však tento příběh vycházet právě z regionů. Německá akademická historiografie byla s regionálním prostředím ve spojení již od vzniku Spolku pro Dějiny Němců v Čechách (Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen) v roce 1862. Systematický, organizovaný a intenzivní kontakt s regiony byl pak budován zejména od 20. let 20. století. Na podporu regionální vlastivědné práce a pro její koordinaci vzniklo v roce 1924 v Ústí nad Labem ústředí německé vlastivědy Deutscher Verband für Heimatforschung und Heimatbildung. O rok později byl v Liberci na podporu vědeckého vlastivědného bádání založen Ústav pro sudetoněmeckou vlastivědu (Anstalt für sudetendeutsche Heimatforschung). Jde tu tedy o do značné míry specifickou sebeidentifikační cestu českých (Československých) Němců, kteří právě na základech regionální vlastivědy vystavěli národoveckou ideologii, jež si činila nárok být sjednocujícím identifikačním faktorem.²

Proces aktualizace a posunu k formulování jednotné identity lze v rámci vlastivědné produkce sledovat na mnoha různých konkrétních tématech, jimiž se vlastivědy daného regionu zabývají. V tomto příspěvku soustředím na téma krajiny, jež je prostorem dějin, rámcem a zároveň produktem interakcí. Na jedné straně prostor organizuje a strukturuje představy o minulosti, na druhé podléhá změně. Nelze tedy zcela oddělit geografický popis od vylíčení dějin, což je také jedním z charakteristických znaků vlastivěd.

Současná historiografie rozlišuje rámcově tři způsoby pojednání prostoru: geograficko-fyzické, politicko-správní a sociálně-kulturní.³ Přístup geograficko-fyzický bere v úvahu zejména geografické, podnebné a přírodní podmínky a sleduje jejich vliv na ostatní charakteristiky regionu: sociální skladbu obyvatelstva, jeho ekonomickou aktivitu a podobně. Pojetí prostoru v politickém a správním smyslu otevírá cestu k otázkám příslušnosti a identifikaci s různě definovanými vyššími celky: se státem a jeho strukturami, s jazykově, etnickými, či kulturně definovanou skupinou. Sociální a kulturní pojetí prostoru staví často na konceptu konstruovanosti. Prostor, či krajina, respektive jejich vnímání jsou pak popisovány jako konstrukce, představy.

Základem obsahu vlastivědné produkce je pohled geografický a správní. Zřetelně se odráží ve způsobu, jakým je zde látka týkající se krajiny traktována. Obě linie geo-

2 Také na české straně se objevily náznaky snahy vydat se podobnou cestou. V akademickém prostředí se vlastivědou zabýval Josef Václav Šimák. Byl ovšem kritizován za to, že svá bádání zakládá na sbírání faktů, aniž by výrazněji postoupil k formulování myšlenkových proudů. Více k tomu: KÁBOVÁ, Hana. *Josef Vítězslav Šimák: Jeho život a dílo se zvláštním zřetelem k historické vlastivědě*. České Budějovice; Pelhřimov: Společnost pro kulturní dějiny, 2013, s. 185.

3 ŘEZŇÁKOVÁ, Lenka. Prostor. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 36-45. PAUKNEROVÁ, Karolína. Krajina. In: STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Koncepty a dějiny: Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014, s. 356-364.

graficko-fyzická a politicko-správní, vyznačující se původně exaktním charakterem informací byly v novějších pracích postupně stále výrazněji doplňovány socio-kulturními akcenty a prvky konstruovanosti.

Geograficko-fyzický popis je základním kamenem všech vlastivědných děl. Již první věty úvodu věnují zpravidla jejich autoři základním informacím tohoto typu, neboť čtenář musí být uveden do prostoru, v němž se bude pohybovat. Následně, v dalších kapitolách, jsou na tento základ nabalovány další charakteristiky. Také základní politicko-správní informace bývají obsaženy již v úvodních odstavcích. Zařazují region do vyššího správního celku země nebo státu. Jen málokdy se však věnují této širší perspektivě soustavněji a soustředí se především na region samotný. Ten je ovšem pro různé vlastivědce odlišně vymezen, neboť správní jednotky procházely v průběhu doby proměnami. Autoři také často zdůrazňují kulturní a hospodářské vazby k sousedním regionům, bez ohledu na jejich příslušnost k jinému státnímu útvaru.

Postupně se v obou liniích, geograficko-fyzické i politicko-správní, vytvořily ustálené ideové konstelace, stereotypní obrazy. Jejich účelem bylo vybudovat a upevnit vazbu čtenářů k regionu. Nezřídka se zaměřovaly na jejich emoce. Ve vlastivědách meziválečného období jsou za tímto účelem zařazeny literárně stylizované, někdy až poetické texty doprovázené ilustracemi nebo reprodukcemi děl místních výtvarných umělců. I díky nim jsou tak postupně extrahovány hodnoty, jež překleňují regionální rozdíly a spojují české (Československé) Němce do jedné skupiny. Národovecká formulace kultivačního poslání navíc formulovala dějinný úkol této skupiny a vytvořila uspokojivou pozici v rámci Německa vůbec.

Pro zkoumání vazeb mezi regionální a jednotlicí rovinou, provázanosti a kontinuity různých regionálních prvků a motivů, jejich postupné ustálení v univerzální stereotypy následně uchopené a využívané národoveckými pracovníky pro konstrukci jednotné identity, mi jako referenční plocha slouží vlastivědná produkce Jizerských hor. Zahrnuje především oblasti Frýdlantska a Liberecka, které jsou spolu úzce svázané vzhledem k tomu, že oba regiony historicky náležely pod správu jedné vrchnosti, a sousedního Jablonecka. Přestože se jedná o poměrně malý region, existují v jeho rámci podstatné rozdíly dané nestejnými projevy modernizačních procesů, zejména mírou nacionalizace a industrializace. Zatímco Liberec velmi brzy dospěl od liberalismu k nacionálním postojům a nárokoval si postavení hlavního města českých Němců, v Jablonci nad Nisou vládl díky zaměření na export bižuterie a skla duch liberalismu déle. V centru zájmu tu zůstávala ekonomická prosperita. Naopak Frýdlantsko hospodářsky zaostávalo. Honosilo se však úctyhodnou historickou tradicí, která hrála v sebeuvědomovacím procesu nezanedbatelnou roli. Soubor vlastivědně orientovaných prací věnovaných těmto částem jizerskohorského regionu zahrnuje díla vydaná v časovém rozmezí od konce 18. století, do závěru 30. let století dvacátého.⁴

Nejstarším z nich je barokní kronika panství Liberec a Frýdlant Johanna Carla Rohna (1711 – 1779).⁵ Úvodní kapitolu svého díla věnoval, stejně jako mnozí jeho následovníci

4 Jedná se pouze o výběr nevýznamnějších vlastivědných prací. Kritériem mi byla především jejich komplexnost. Kompletní soupis by byl podstatně širší.

5 ROHN, Johann Carl. *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg, in welcher Deren allda gewesten Hohen Herrschaften Succession, als deren Berken de Duba, deren von Biberstein, deren von Raedern, des von Wallenstein, deren von Gallas, und deren von und zu Clam, ihre Helden-Thaten, und Wuerden, Aufkommen der Staedten, Veraenderungen der Religion, der Catholischen Geistlichen Hirten Nachfolge, Kriegs-Bedraengnussen, Stadt- und Gerichts-Sachen, verschiedene*

vyličení krajiny. Rohn ji popisuje víceméně cestopisným (obvyklým pro dobové cestopisy) způsobem, který zahrnuje geografické uspořádání obou měst, polohu hlavních komunikací, významných budov, vodních toků, okolních pohoří a podobně. S popisným a celkem nezúčastněným tónem této části do značné míry kontrastuje líčení cesty, při níž v roce 1741 se svými studenty prošel především oblast Krkonoš. Je z něj patrný osobní prožitek a zvláště zachycení nálady navozené počasím ohlašuje romantické tendence.⁶

Region v souladu s dobovým zemským patriotismem zasazuje Rohn do zemského správního rámce. (Uvádí příslušnost obou panství k Čechám (Böhmen) a v užším smyslu k Boleslavskému kraji (Bunzlauer Creis)). Vzhledem k tomu, že se jedná o duchovního,⁷ nepřekvapí zdůraznění církevně-správního hlediska. (Příslušnost k pražské arcidiecézi.) Již z názvu díla, v němž je přímo uvedena informace: „(...) *dříve ke korunnímu lénu (Vormals Cron-Lehen), nyní ke svobodnému statku náležející (Nunmehr ins Allodium gezohener)*“ je patrné, že Rohn považoval za podstatnou také historickou změnu správního a majetkového statusu regionu.

Většina jizerskohorských vlastivěd, ať již z kterékoli doby, nese ve svém úvodu základní informaci, že předmětem popisu je oblast nacházející se na severu Čech, na hranici s Lužicí a Slezskem. Jedná se tedy o region hraniční, případně pohraniční, vzdálený centru, odlehlý. Rohn konstatoval polohu Frýdlantského a Libereckého panství „*na samé hranici s Horní Lužicí, odkud není daleko do Slezska*“. Mimo to si také v předmluvě posteskl, že města Frýdlant a Liberec zůstala dosud stranou pozornosti zemsky českých kronikářů a historiků, zatímco díla sousedů, Lužičanů a Slezanů, se o nich zmiňovala. Viděl tedy region nejen jako ležící na zemské hranici, ale také na hranici zájmu, což hodlal svou prací změnit.⁸

Co se týče charakteristiky obyvatelstva, Rohn neakcentuje jeho původ nebo jazyk. Jeho identitu staví na zemské příslušnosti. Jako pozdější autor česko-latinsko-německého slovníku,⁹ se ale poměrně obsáhle zabývá pomístními jmény a přisuzuje jim český původ.¹⁰ V zájmu o toponomastiku ho mnozí další autoři následovali, v názoru na původ pomístních názvů se s ním však výrazně rozcházel.

V první třetině 19. století byl vydán topograficko-historicko-statistický popis Liberce a Jablonce Carla Josepha Czoerniga (1804 – 1889).¹¹ Přestože v názvu díla je

Gluecks- und Ungluecks-Zufaelle und was sonst etwann merkwuerdiges allda vorgangen, theils aus fleißigen Geschichtschreibern, theils aus geschriebenen Anmerkungen zusammen getragen seynd. Prag : Johanna Pruschin, 1763, 440 s.

6 ROHN, C. J. *Chronic...*, s. 1-13.

7 Johann Carl Rohn byl členem řádu křižovníků s červeným srdcem, v němž postupně zastával různé úřady, až se v závěru života stal děkanem kapituly.

8 SVOBODA, Milan. Jan Karel Rohn a dvě verze jeho společné kroniky měst Liberec a Frýdlant (1753 – 1763). In: RADIMSKÁ, Jitka (Ed.). *Knihy v proměnách času : K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven.* České Budějovice : Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015, s. 255-261.

9 ROHN, Johann Carl. *Nomenclator, to gest Gmenovatel, aneb Rozličných Imen tak w České, Latinské, tak y w Německé Ržeči Oznamitel.* Díl 1 – 4. Prag : Johanna Prussova, 1764 – 1768.

10 V případě Liberce, uvádí český i německý název a v otázce jejich původu cituje dobové autority: pro český název Liberkum nebo Liberk Pavla Stránského (Respublica Bohemiae) a Bohuslava Balbína (Miscellanea historica regni Bohemiae, Dec. I., Liber 3, Liber chorographicus), pro německý Reichenberg Johanna Benedicta Carpzova (Neueröffneter Ehren-Tempel Merkwürdiger Antiquitäten des Marggraffthums Ober-Lausitz. Leipzig u. Budißin 1719).

11 CZOERNIG, Carl Joseph. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend.* Wien : Friedrich Volke, 1829, XXIV + 216 s.

topografie postavena na první místo, mnoho prostoru jí zde věnováno není. Topografická kapitola tvoří necelou jednu šestinu hlavního textu věnovaného Liberci a zhruba stejný podíl má i v dodatku věnovanému Jablonci. Má funkci úvodu (stejně jako zhruba dvojnásobná kapitola historická) k hlavnímu tématu, jímž je oddíl zasvěcený průmyslu. Fyzickému popisu je věnováno prakticky pouze pár úvodních stránek. Zbytek je zaměřen především na obyvatelstvo, správu a infrastrukturu.¹²

Účelem Czoernigovy práce, jak jej deklaroval v předmluvě, bylo identifikovat prvky, které stojí za hospodářským růstem regionu. Vyjádřil naději, že poznatky bude možno zobecnit a využít ve prospěch hospodářského rozvoje celé monarchie.¹³ Charakteristiku Liberecka a jeho obyvatelstva (Allgemeiner Charakter des Gebiethes und seiner Bewohner) uvozuje Czoernig postřehem o nápadné odlišnosti oblasti na jih od Ještědského hřebene.

Konstatuje, že přestože jsou zde příznivější klimatické podmínky i úrodnější půda, zdejší (českojazyčné) obyvatelstvo je vesměs chudé a žije roztroušeno v malých vesnicích, aniž by se snažilo dané přírodní podmínky efektivněji využívat. Naopak (německojazyčné) obyvatelstvo Liberce a jeho okolí se Czoernigovi jeví inspirativním ve své aktivitě a schopnosti nacházet alternativní zdroj obživy v oblasti, která není vhodná pro zemědělství. Nepříznivé prostředí tedy podle něho podnítilo ve zdejším obyvatelstvu podnikavost, která se pak zpětně vepsala do tváře krajiny. Ruku v ruce s industrializací totiž kráčela také urbanizace. Liberecko Czoernig popisuje jako manufakturní okrsek (Manufacturort), v němž se stírají rozdíly mezi městem a vesnicí. Z pohledu vztahu ke krajině je zde klíčové především to, že přírodní podmínky mohou být zdrojem blahobytu obyvatelstva. Není tedy oceňována krajina jako taková, ale ekonomické možnosti, které skýtá. Především je ale vyzdvihován výkon člověka, který dokázal její potenciál využít.¹⁴ Poprvé se zde v souvislosti s jizerskohorským regionem uplatňuje myšlenka prostředí utvářejícího charakter obyvatelstva.

Správní a politické záležitosti zařadil Carl Joseph Czoernig rovněž do oddílu Topografie. Svou pozornost soustředil přímo na města Liberec a Jablonec. Zatímco Rohn vztahoval v roce 1763 polohu obou měst ku Praze jakožto zemskému hlavnímu městu

12 Kapitoly zařazené v oddíle I. Topographie: 1. Höhe, Lage, Clima, Boden, 2. Allgemeiner Charakter des Gebiethes und seiner Bewohner, 3. Häuser, Bauart, 4. Politische Eintheilung, 5. Plätze, Gassen, Pflasterung, Beleuchtung, 6. Wasserleitungen, 7. Gottesdienstliche und andere bemerkenswerthe Gebäude, 8. Einwohner; Zahl, Religions- und National-Verschiedenheit, Sprache, 9. Seelsorge, 10. Landesfürstliche Behörden, 11. Ortsbehörden, 12. Politisches Verhältniß. Grundherr, 13. Unterrichtsanstalten, 14. Wohlthätigkeitsanstalten, 15. Sanitäts-Anstalten, 16. Anstalten gegen Beschädigung durch Feuer (a. Zur Verhütung und Löschung eines Brandes, b. Zur Vergütung des dadurch entstandenen Schadens), 17. Straßen, öffentliche und Privat-Fuhrwerke, 18. Gasthäuser, Wein-, Branntwein- und Bierschänken, 19. Jahr und Wochenmärkte, 20. Consumption, 21. Schöne Künste, Tonkunst, Mahlerey, 22. Öffentliche Unterhaltungsorte, 23. Schützencorps, 24. Städtisches Gemeindevermögen.

13 CZOERNIG, C. J. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung...*, s. XI-XX.

14 „Alle Kräfte der Natur werden nach Regeln der Wissenschaft zu industriellen Zwecken benützt, und helfen die Producte des menschlichen Fleißes vervielfachen; kein Bächlein darf ungestört seine Bahn verfolgen, ohne seinen Lauf durch den Betrieb großer Wasserwerke unterbrochen zu sehen, und mitten unter Wäldern stößt der Wanderer auf Gebäude, die mit ihrer Ausdehnung und geschmackvollen Bauart Hauptstädten anzugehören scheinen. Die Speculation, und das Bemühen, die Kräfte der Natur an ihrer Quelle zu benützen, pflanzte sie hierher. Reichenberg mit seinen umliegenden Dörfern ist von den Bergen herab einer Spinne gleich anzusehen, die mit ihrem Körper die Mitte des Thales bedeckt, deren Füße aber, nach allen Richtungen gegen die rings mit Wald bedeckten Höhen ausgehend, die heimische Erde, die ihr Nahrung gewährt, fest umklammert halten.“ CZOERNIG, C. J. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung...*, s. 13.

(vzdálenost Frýdlantu 15 a Liberec 12 německých mil),¹⁵ Czoernig popsal polohu Liberce jako města tři hodiny cesty vzdáleného od saské hranice. Jako by se tedy symbolicky Liberec vzdálil zemskému centru a posunul se blíže k prostoru německých zemí. Liberec se podle Czoerniga nacházel na hranici německého kulturního vlivu, jehož dalším šíření zabránily právě geografické podmínky.¹⁶ Tento pohled odráží myšlenkový obzor autora, jehož rámcem byla již na počátku kariéry, kdy práci o Liberci publikoval, nejen Habsburská monarchie, ale německý prostor vůbec.¹⁷

Obyvatele Liberce definuje Czoernig v rámci topografického popisu vírou, rodem (národností) a jazykem. Popisuje je jako katolíky převážně německého původu hovořící těžkopádným dialektem němčiny.¹⁸ V části věnované historii se k tématu charakteru místního obyvatelstva podrobněji vrací. I v historické perspektivě je zde potvrzena příslušnost Liberecka ke kulturnímu a jazykovému okruhu německému. Připouští sice český původ staršího názvu Liberce s ohledem na Rohna, za svůj rozvoj podle něho ale město vděčí německé kultuře, která sem přišla z Lužice.¹⁹

Jádro zkoumaného souboru vlastivěd tvoří práce vydávané ve druhé polovině 19. století a na samém počátku století dvacátého, často péčí učitelských spolků. Jako liberálně nacionální lze charakterizovat vlastivědy Liberce Josepha Gottfrieda Herrmanna (1829 – 1883) a Hermanna Hallwicha (1838 – 1913) a pro Jablonecko Adolfa Bendy (1845 – 1878).²⁰ Spojuje je zejména ambice vylíčit historický vývoj obou měst od počátků až do současnosti. Jejich úroveň je ale rozdílná.

15 ROHN, C. J. *Chronik...*, s. 2.

16 „Auf drey Seiten von hohen, mit dichten Wäldern besetzten Bergen umgeben, und durch dieselben von dem übrigen Böhmen geschieden, hatte Reichenberg einen einzigen Thalweg längs der Neisse; dieser führte nach der Lausitz, wo sich schon früher deutsche Bevölkerung und Bildung verbreitet hatten, und die eben aufblühenden, durch Gewerbe und Handel sich bereichernden Städte bereits ein jugendlich frisches Leben zu führen begannen. Auf diesem natürlichen Wege fanden deutsche Sprache und Sitte dann auch in Reichenberg Eingang; aber die Gebirge rings umher hemmten ihre weitere Verbreitung; sie blieben Jahrhunderte lang ihre Gränzscheide und sind es zum Theil noch.“ CZOERNIG, C. J. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung...*, s. 48-49.

17 Nasvědčuje tomu jeho další životní dráha zahrnující jeho působení v Lombardii a ve Vídni i účast na jednání Frankfurtského sněmu. Centrem, k němuž se vztahoval, tedy pro něho nebyla zemská Praha, ale zejména císařská Vídeň a v roce 1848 dočasně Frankfurt, od něhož si sliboval ustavení velkého federalizovaného Německa ve formě konstituční monarchie. Czoernig patřil ve Frankfurtském shromáždění k okruhu reformě konzervativních rakouských, pruských a bavorských poslanců, kteří se scházeli v Café Milani. Byli to zastánci velkoněmeckého řešení, představovali si Německo jako federální stát s omezenou mocí parlamentu, v jehož čele by stál panovník. Po frankfurtské epizodě politické jeviště opustil a nadále se věnoval kariéře státního úředníka. Jeho oborem byla administrativa a státní hospodářství, především vznikající obor statistiky. URBAN, Otto. *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha : Svoboda, 1982, s. 169-170. LUG, Viktor. *Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen IV(3)*. Reichenberg : Lehrervereine des Bezirkes Reichenberch, Verein für Heimatkunde des Jeschke-Iser-Gaues, 1938, s. 253. Heslo Czoernig von Czernhausen, Karl Frh. In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815 – 1950*. Band 1. Wien : Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1957, s. 164.

18 „Diese, der katholischen Religion zugethan, sind fast durchgehends deutschen Stammes; sie sprechen einen besondern, etwas harten Dialect der deutschen Sprache.“ CZOERNIG, C. J. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung...*, s. 18.

19 „Reichenberg (...) verdankt seine Fortbildung und Erweiterung deutscher Cultur. Es erhielt Einwohner, Sprache, Sitte und Gewerbe aus der benachbarten Lausitz.“ CZOERNIG, C. J. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung...*, s. 48.

20 HERRMANN, Joseph Gottfried. *Geschichte der Stadt Reichenberg mit besonderer Berücksichtigung der industriellen Entwicklung*. Reichenberg : Franz Jannasch, 1860, 559 s. HALLWICH, Hermann. *Reichenberg und Umgebung : Eine Ortsgeschichte mit specieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*. I. Halbband, Reichenberg : Franz Jannasch, 1872, 112 s. BENDA, Adolf. *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung*. Gablonz a. d. Neisse : Josef Rößler, 1877, 606 s.

V případě Josepha Gottfrieda Herrmanna nebyl realizován celý záměr. Vyšla pouze první část.²¹ Přesto, že autor v předmluvě zdůrazňuje odbornou nezaujatost a odvolává se na prameny, často kompiluje z děl regionálních i obecně historiografických. Dílo historika a politika Herrmanna Hallwicha se vyznačuje původností a má po hospodářské i historiografické stránce vysokou úroveň. Adolf Benda je naopak v oboru historie úplným diletantem. Jeho výpověď je však cenná svou bezprostředností a autorovou reálnou zkušeností s procesem hospodářských změn. Společným prvkem jsou výrazné aktualizací postoje, které se odrážejí v hodnocení historických událostí.

Geografickým a fyzickým popisem se tito tři autoři zabývali spíše okrajově a v souvislosti s historickým výkladem. Joseph Gottfried Herrmann jako první zařadil kapitolu o nejstarších dějinách (*Die ehemalige Beschaffenheit der Umgebung von Reichenberg*). Jedná se vlastně o přírodní historii oblasti a nalezneme v ní také informace týkající se geologického vývoje.²² Zájem o geologii souvisí podle mého názoru s aktuálním hospodářským vývojem, kdy rostl význam nerostného bohatství a jeho využívání pro rozvoj průmyslu, a s rozvojem chemicko-technologických postupů.²³ V 60. letech došlo v souvislosti s budováním železnic k rozvoji těžby uhlí v Podkrusnohoří. Zmínka o uhelných ložiscích se objevila i u Herrmanna, který zklamaně konstatoval, že třetihorní útvary s nalezišti hnědého uhlí se v okolí Liberce nacházejí jen velmi omezeně.²⁴ Zdánilivě marginální zájem o přírodní historii, geologii a reliéf krajiny se ve vlastivědné produkci Jizerských hor trvale usadil. V novějších pracích se pak jeho linie odvíjí dvojím směrem. Jednak zůstává u tématu využívání krajiny a jejího přírodního bohatství, jednak vede k zájmu o archeologii, potažmo k dějinám osídlení.

Liberálně-nacionální autoři významně rozvinuli obraz regionu jako hraničního území, které v sobě spojuje geografické i správní prvky. Téma, které se objevilo již u jejich předchůdců posunuli do historie a svázali ho rovněž s dějinami osídlení. Reflektovali tak utváření jednoho z nejsilnějších stereotypů, který byl posléze vyzdvižen národoveckými autory a zahrnut do konstrukce jednotné identity.

Joseph Gottfried Herrmann nabídl čtenářům ucelený obraz historického vývoje hraničního území. V již zmíněné kapitole o rázu okolí Liberce v nejstarší minulosti se setkáme s barvitým líčením hraničního hvozdu a správního celku nazývaného Záhvoz (Zagost).²⁵ Příroda, divoká a nespoutaná, romantická, má zde místo historické kulisy. Je

21 V letech 1861 – 1880 se Joseph Gottfried Herrmann věnoval redakci listu *Reichenberger Zeitung*.

22 Herrmann stať věnovanou geologickému vývoji zařadil na začátek své práce jako pre-historii Liberecka, jak to vysvětluje v závěru kapitoly: „*Schon dieser oberflächliche Blick auf die Natur der Gesteine, welche die Umgebung von Reichenberg zusammensetzen, genügt, und die ausnahmsweise Stellung zu erkennen, die der Gegend der heutigen Stadt in der Vorwelt zugewiesen war.*“ HERRMANN, J. G. *Geschichte...*, s. 44.

23 Téma využití nerostného bohatství není výhradním znakem německojazyčného prostředí. Souvisí skutečně spíše s omezenými možnostmi zemědělství v horské krajině. Myšlenkami i praktickými pokusy, jak zužitkovat přírodní podmínky chudého horského regionu se v sousedním, jazykově českém prostředí zabýval Josef Kramář, lékárník a starosta z Vysokého nad Jizerou, který se například po polovině 19. století pokoušel plavit tuhu nebo vyrábět ultramarín. NOVÁ, Jana. Josef Kramář, Apotheker und Bürgermeister. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ Jiří (Hg.). *Sozial-reformatorisches Denken in böhmischen Ländern 1848 – 1914*. München: Martin Meidenbauer, 2010, s. 398–411. Známé jsou také aktivity na podporu průmyslu Podkrusnohoří a Podkrkonoší Richarda Dotzauera, který byl v letech 1846 – 1860 členem představenstva Jednoty pro povzbuzení průmyslu v Čechách, působil i ve vedení pražské obchodní a živnostenské komory, jejímž byl v letech 1874 – 1884 prezidentem.

24 HERRMANN, J. G. *Geschichte...*, s. 42.

25 „*Die Notiz eignet in ihrer chronistischen Form vortrefflich, uns einen Blick in die Wälder zu öffnen, welche zur Zeit des aufgezeichneten Ereignisses und vor ihr um unsere Stadt sich mögen ausgestreckt haben. Füglich kann wohl bloß von einem einzigen ungeheuren Waldgebirge die Rede sein, wenn wir von da noch 4-5 Jahrhunderte*

však také pramenem jisté mytické síly. (Již v předmluvě se Herrmann charakterizoval jako žák Jakoba Grimma). V textu nalezneme i prvky spojené se starou germánskou mytologií. Nechybí tu Paní Zima (Frau Holle) a prastaré duby (uralte Eichen).²⁶

U Josepha Gottfrieda Herrmanna ale i u Hermanna Hallwicha se setkáváme s popisem Liberecka odděleného od vnitrozemí Čech Ještědským hřebenem a otevřeným směrem k severozápadu. Vlivy, které hrály roli v jeho vývoji, tedy přicházely vesměs z oblasti jazykově a kulturně německé.²⁷ Tato tradiční vazba se podle zmíněných autorů v minulosti mnohokrát potvrdila. Zejména Hallwich zdůrazňuje historický vliv, který na oblast Jizerských hor měla města ležící těsně za hranicí. Ta udržovala s regionem stálý kontakt a ovlivňovala dění v něm z hospodářského i kulturního hlediska. Ve středověku to byla zvláště Žitava, v 17. a 18. století také vzdálenější Drážďany a koncem 18. a v 19. století střediska textilního průmyslu ve Slezsku. Jako tajemník Obchodní a živnostenské komory v Liberci viděl Hallwich význam této vazby v mnoha ohledech i ve své současnosti. Například to odpovídalo snahám zdejších průmyslníků, kteří ve spojení se Saskem viděli důležitou podmínku dalšího hospodářského rozvoje regionu.²⁸

Také u Adolfa Bendy, jehož práce se týká Jablonce nalezneme v úvodní kapitole o nejstarších dobách informaci o historické vazbě Frýdlantska a Liberecka k Lužici. Ve shodě s Hallwichem, z něhož nepochybně čerpal zde cituje kronikáře Kosmase. Benda jako samouk a laik měl tendenci situaci poněkud zjednodušovat. Narýsoval například, s odkazem na práci Ludwiga Schlesingera *Geschichte der Deutschen in Böhmen*,²⁹ již pro 12. století jasnou národnostní hranici.³⁰ V rámci vznikajícího stereotypu se zájem

---

zurückgehn, von einem weiten, dunkeln, hie und da sumpfigen, von Schmarotzerplanzen überwucherten Walde, dessen mächtiges, tiefes Rauschen jene theils gewaltigen, theils launigen Phantasiegebilde wenn auch nicht entstehen, so doch lebendig fühlen ließ, die in der deutschen Götter- und Heldensage und die Märchen, dem jüngsten und drolligsten Kinde der ersteren, wie mit frischer Waldatmosphäre umgeben, und Spätlinge so wundersam aufregen und anheimeln." HERRMANN, J. G. *Geschichte...*, s. 34-35.

26 Motiv lesa obecně měl pro Němce a zvláště Němce v českých zemích pocházející z pohraničí velký význam a odrazil se nejen ve vlastivědách, ale rovněž v regionální literární tvorbě.

27 HERRMANN, J. G. *Geschichte...*, s. 42-44. HALLWICH, H. *Reichenberg und Umgebung...*, s. 4.

28 Už ve 30. letech propagoval myšlenku železničního spojení Liberce s Horní Lužicí a Saskem továrník a poslanec Karl Herzig, který ve 40. letech zahájil dokonce přípravy na trasování trati do Zhoželce (Görlitz). Od 40. let 19. století se liberečtí podnikatelé sdružení v železničním komitě v čele s Johannem Liebigem, které se snažilo získat koncesi na stavbu železnice z Liberce do Žitavy nebo Zhoželce. Spojení Žitavy s Libercem bylo nakonec realizováno. Provoz byl zahájen na konci roku 1859. Zároveň byla také budována trať mezi Libercem a Pardubicemi, neboli Jiho-severoněmecká spojovací dráha (K.k. priv. Süd-norddeutsche Verbindungsbahn) zprovozněna jen o půl roku dříve. Stejný název nesla i celá železniční společnost, která usilovala mimo jiné i o budování dalšího spojení do Saska. Koncesi se jí ale dlouho nedařilo získat. Bránily tomu politické zájmy Rakouska, resp. Rakousko-Uherska. Až po zásadních změnách, po Prusko-rakouské válce a vzniku jednotného Německa byla v polovině 70. let byla vybudována trať Liberce přes Frýdlant do Seidenbergu (dnes Zawidów). Zbrzděný průmyslový rozvoj Frýdlantu však toto napojení již nedokázalo zásadním způsobem povzbudit.

29 Ludwig Schlesinger (1838 – 1899), který byl Hallwichovým spolužákem na Chomutovském gymnáziu a později také na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Věnoval se zejména dějinám měst a vydávání písemných pramenů městské provenience.

30 „Zu jener Zeit soll die Gegend von Reichenberg, Rumburg und Friedland zur Lausitz gehört haben, also die böhmische Gränze bei Reichenberg gewesen sein. Es ist jedoch nicht unzweifelhaft bewiesen, dass diese Angabe auch richtig ist, obzwar mehrere Umstände dafür sprechen; zunächst der, dass die Ansiedlungen von der Lausitz aus bis Reichenberg deutsch, und von Böhmen herab Maffersdorf (früher Wratslawic genannt) tschechisch waren, wie Ortsnamen zu Genüge zeigen. Zweitens gibt hier auch die Gränze der Herrschaften Reichenberg und Friedstein oder Liebenau, zu welcher letzteren einer Wratslawic (Maffersdorf) seit je her gehörte, und welche also mit der Gränze Böhmens gleichlaufend gewesen wäre, einen ziemlich verlässlichen Fingerzeig. Dann waren auch die Grenzwälder, welche von Regierungen (um feindliche Einfälle besser abwehren zu können) geschützt und erhalten wurden, hier besonders dicht, was auch auf die Nähe der damaligen Gränze schließen lässt.“ BENDA, A. *Geschichte...*, s. 9-10.

od hranice geografické – zemské případně přírodní, přesunuje k hranici jazykové a kulturní. Jednalo se tedy již o jiný typ hraničářství vymezeného bez ohledu na zemský nebo státní celek vůči konkurenčnímu etniku.

Mnohonásobným dokladem tohoto posunu jsou dějiny měst,³¹ jimiž se Hermann Hallwich zabýval již od dob studií v historickém semináři Konstantina Höflera na Karlo-Ferdinandově univerzitě v Praze. Pojímal je jako kulturní a nikoli politické dějiny.³² Hlavním tématem byla pro něho v nejširším slova smyslu kultura, tedy vše co vytvořil člověk. Naproti tomu natura – příroda představuje prostředí, s nímž se musí člověk potýkat a přetvořit ho, kultivovat, což je podstatou pokroku, jak byl liberály chápán. V Hallwichově díle se opět setkáváme s představou, že Němci, usídlení v Čechách v málo úrodných, pohraničních oblastech byli stimulováni k lepším výkonům zejména v oblasti řemesel a obchodu. Tento stereotyp úspěšného rozvoje navzdory nepříznivým přírodním podmínkám byl nadále navázán na vědomí životaschopnosti, jakési skupinové otužilosti. Souvisel s ním také popis dějinného vývoje jako boje, později tak frekventovaný u národoveckých autorů a objevující se rovněž již u Hallwicha, který hovoří o „staletích práce a bojů“ („*Jahrhunderten der Arbeit und des Kampfes*“).³³

Důraz na kulturu, v tomto konkrétním případě z německých oblastí přicházející německou městskou kulturu, nese již znaky jazykového nacionalismu přesvědčeného o neodlučitelnosti jazyka a národního ducha. Jazyk byl pak z tohoto hlediska hlavním nositelem národní identity, souboru zvyků a vlastností, který byl stále více chápán nikoli jako produkt vývoje, ale jako vrozený základ a nezczitelné dědictví, jak ho později chápali zastánci národovectví. Hallwichovy dějiny měst jsou studie „světů v malém“ („*Welt im Kleinen*“), jak se v nich projevovala německá kultura.³⁴

V souvislosti s liberálními postoji autorů se ve vlastivědách v tomto období objevilo ještě jedno téma, které bylo později využíváno v rámci národovecké rétoriky. Je jím rozvoj správy a především samosprávy. Pro německé liberály představovalo zavedení samosprávných úřadů jeden z nejvýznamnějších mezníků v rozvoji občanské společnosti. Postupně se však stalo také jedním z nejožehavějších témat v politickém konfliktu s českou národní reprezentací. V poslední čtvrtině 19. století bylo z obou stran smeteno ze stolu několik návrhů na vymezení správních jednotek na národnostním principu.

Adolf Benda vylíčil čtenářům názorně pokrok, jakého dosáhla občanská společnost díky samosprávě ve druhé polovině 60. let 19. století. Druhý oddíl knihy nazvaný *Gablonz als Markt und Stadt* je popisem rozvoje městské obce. V protikladu zde stojí období

31 HALLWICH, Hermann. *Die Herrschaft Türmitz, eine Denkschrift I. a II.* Prag: H. Dominicus, 1863 – 1865. HALLWICH, Hermann. *Geschichte der Bergstadt Graupen in Böhmen.* Prag: F. A. Credner, 1868, XIII + 273 s. HALLWICH, Hermann. *Reichenberg vor dreihundert Jahren.* Reichenberg: Franz Jannasch, 1868, 30 s. HALLWICH, Hermann. *Reichenberg und Umgebung: eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung.* 2 Sv. Reichenberg: Franz Jannasch, 1872 – 1874. HALLWICH, Hermann. *Der Reichenberger Bezirk: Heimatskunde für Schule und Haus.* Reichenberg: Lehrerverein, 1873. HALLWICH, Hermann. *Gründung der Bergstadt Hohenelbe.* Hohenelbe: Section Riesengebirge d. Gebirgsvereines für Böhmen, 1882, 47 s. HALLWICH, Hermann. *Töplitz, Eine deutschböhmisches Stadtgeschichte.* Leipzig: Duncke und Humblot, 1886, 472 s. HALLWICH, Hermann. *Friedland vor fünfshundert Jahren.* Prag: Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1905, 72 s.

32 V rámci studia historie na něj zapůsobil zejména seminář Konstantina Höflera. Na počátku 60. let 19. století byl jedním ze spoluzakladatelů Spolku pro dějiny Němců v Čechách (Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen). KILIÁN, Jan. Hallwichovo mládí a raná tvorba. In: KILIÁN, Jan – REBITSCH, Robert – SVOBODA, Milan. *Hermann Hallwich 1838 – 1913: Historik, politik, byrokrat, sběratel a básník.* Praha; Teplice: Scriptorium, 2015, s. 13-37.

33 Předmluva ke druhému dílu: HALLWICH, Hermann. *Reichenberg und Umgebung. Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung. II. Halbband.* Reichenberg: Franz Jannasch, 1874, nestr.

34 HALLWICH, H. *Geschichte der Bergstadt Graupen in Böhmen...*, Vorrede.

poddanské (kapitola Aus d. letzten Zeit d. Unterthänigkeitsverhältnisses) a občanské (Aus den 19. Jahrhunderts II. Hälfte), tedy „doba poddanská“ a „občanská“.

Pokrok měl ovšem i své stinné stránky a přetváření krajiny vedlo nezřídka k její devastaci. V regionální vlastivědě se první známky nostalgie plynoucí z uvědomění si mizející přírody objevují v poslední čtvrtině 19. století. Adolf Benda si jako jeden z prvních autorů regionálních vlastivěd přes převládající liberální postoje, které se odrážejí především v kritice konzervativismu (vlády císaře Františka), vyzdvihovali osvícenských principů a samosprávy, uvědomoval některé negativní důsledky rozvoje průmyslu. Nepatřil totiž k úzké skupině dravých velkopodnikatelů-exportérů. Byl drobným řemeslníkem, který sice horoval pro výhody občanské společnosti, zároveň ho ale ohrožovala měnící se ekonomická situace. Zřejmě právě proto si povšiml proměny krajiny v souvislosti s řemeslnou a průmyslovou výrobou a jejích negativních důsledků, konkrétně v souvislosti s popisem toku Nisy, jejíž hladina se postupně snižovala následkem odlesnění svahů.³⁵

Aktualizace historických témat, s níž jsme se setkali u autorů vlastivěd Liberecka a Jablonecka, kde probíhal ve druhé polovině 19. století výrazný hospodářský růst, je mnohem méně patrná ve vlastivědách Frýdlantska, jehož odlehlá poloha ho odsuzovala ke stagnaci. Nejvýraznější postavou mezi frýdlantskými vlastivědci ve druhé polovině 19. století byl Julius Helbig (1831 – 1912). Specifičnost jeho pojetí tkví ve výhradním zaměření historii. Helbig byl fascinován prameny a jeho práce je jimi určována. Jde vlastně o soubor pramenných studií, které vyšly ve větších celcích v 90. letech 19. století.³⁶ Vzhledem k jejich fragmentárnosti zde obvyklé uvedení do prostoru zcela chybí. Helbig měl minimální aktualizací a politické ambice avšak stavěl na skutečnosti, že hranice nekoresponduje s geografickou situací, která Frýdlatsko se otevírá směrem k severu a severozápadu, čemuž odpovídá jeho popis historických a kulturních vazeb Frýdlantska k Sasku a Prusku, pod něž tehdy náležela historická Horní Lužice a Slezsko.

O desetiletí později vydal vlastivědu Frýdlantska Anton Franz Ressel (1873 – 1933).³⁷ Již název *Dějiny frýdlantského okresu (Geschichte des Friedländer Bezirkes)* naznačuje, že tématem je rovněž výhradně historický vývoj regionu. Práce se hlásí k odkazu Julia Helbiga, jemuž je také dedikována. Na rozdíl od Helbigovy poněkud roztržité koncepce má Resselovo dílo charakter monografie, jež podává dějiny Frýdlantska v mnohem přehlednějším tvaru. Je uspořádáno chronologicky, přičemž za každou z kapitol věnovaných vládě šlechtických rodů nebo jednotlivých majitelů panství je zařazena „kulturněhistorická“ charakteristika doby (Culturhistorische Rückblicke). Navazuje tak na Hallwichovo kulturologické pojetí.

Na sklonku 19. a počátkem 20. století se objevily systematicky strukturované publikace iniciované učitelskými spolky. Až na drobné výjimky v autorských kolektivech jsou téměř výhradně dílem učitelů a byly určeny jak pro veřejnost, tak i jako pomůcky při výuce. Pro Jablonecko redigoval takovou publikaci Adolf Lilie (1851 – 1912), pro

35 „Unsere heutige Neisse ist jedenfalls nur noch ein Trauriger Ueberrest jenes einst so mächtig Schäumenden Gebirgsbaches, dessen gewaltige Wasserwogen kolossale Felstrümer ins Thal herabzutreiben vermochten. Leider ist noch eine weitere Verminderung der bestehenden Wassermenge zu befürchten. Die ihresgleichen suchende Abholzung der umliegenden Berge beginnt schon in regenarmen Jahren ihre traurigen Folgen zu zeigen, zum unberechenbaren Schaden der hiesigen Industrie, die der treibenden Wasserkraft so dringend bedarf.“ BENDA, A. *Geschichte...*, s. 6.

36 HELBIG, Julius. *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland in Böhmen. I. – IV.* Friedland: Josef Weeber, 1892 – 1896.

37 RESEL, Anton Franz. *Geschichte des Friedländer Bezirkes.* Friedland i. B.: Franz Riemer, 1902, 450 s.

Liberecko již výše zmíněný autor frýdlantské vlastivědy Anton Franz Ressel.³⁸ Strukturou obsahu odpovídaly tyto rozsáhlé publikace víceméně schématu, které pro popis v rámci oboru regionální geografie (Länderkunde), navrhl německý geograf Alfred Hettner.³⁹

Geografický a fyzický popis krajiny, stejně jako i jiná témata, je zde podán velmi systematicky. V podrobně rozvrženém obsahu mu byly zasvěceny úvodní kapitoly. Fyzický popis je jak u Lilieho jablonecké tak i u Resselovy liberecké vlastivědy rozvržen do několika kapitol. Ty následují bezprostředně po základních informacích správního charakteru, které region umísťují v rámci státního útvaru, ohraničují ho a uvádějí jeho rozlohu, počet obyvatel. Vedle zjevné snahy podat o tématech exaktní informace v přehledně uspořádaném tvaru se v nich setkáme s prvky, jež mají za úkol upoutat čtenáře emocionálně. Nalezneme zde místy téměř poetické pasáže opěvující krásu krajiny. Jednotlivé kapitoly jsou věnovány reliéfu krajiny, vodstvu, geologickému popisu, rostlinstvu a zvířené a rovněž klimatu.

Lilie a Ressel byli první, kdo v rámci systematického popisu regionu do svých děl zařadili kapitoly věnované zemědělství, které dříve zůstávalo ve stínu řemesel a průmyslu, neboť pro něj region neměl příhodné podmínky. Smržovský učitel Josef Pohl, autor kapitoly Fauna und Flora v jablonecké vlastivědě z roku 1895 sice konstatuje, že vzhledem k nadmořské výšce, nízké teplotě, vlhkému klimatu a chudé půdě se zde zemědělství nedaří a nad obdělávanou půdou převládají lesy, což na druhou stranu dodává krajině na kráse,⁴⁰ neznamená to však, že zde nic pěstovat nelze. Nepříznivé klima je možné překonat aktivitou a podnikavostí a zaměřit se na to, co podmínky umožňují. Podstatná se učitelům z tohoto hlediska jevila osvěta.⁴¹ Sami se jí mnohdy aktivně ujímali tak, že se v souladu s možnostmi osnov se snažili do výuky zařadit práce na školním pozemku a své žáky tak připravit na praktický život.⁴² V rámci vlastivědné produkce jde vlastně o specifický návrat tématu formování obyvatelstva drsnými klimatickými podmínkami, přičemž zde je vyzdvihována cílená snaha tento proces podpořit. Má-li obyvatelstvo regionu úspěšně čelit nástrahám zdejšího klimatu, je dů-

38 LILIE, Adolf (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus.* Gablonz a. N. : Gablonz-Tannwalder Lehrerverein, Franz ReBel, 1895, 666 s. RESSEL, Anton Franz (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang : Böhmisches Aicha und Bösching.* 1. díl. Reichenberg : Lehrervereine des Stad- und Landesbezirkes Reichenberg, Ferdinand Augsten, 1903 – 1904.

39 Hettnersches Länderkundliches Schema: 1. Lage, Gestalt und Größe, 2. Geologie und Oberflächenformen, 3. Klima, 4. Gewässer, 5. Pflanzenkleid, 6. Tierwelt, 7. Mensch, 8. Siedlungen, 9. Wirtschaft, 10. Verkehr, 11. Sprachliche, religiöse und staatliche Verhältnisse.

40 „Hemmt schon die rauhe Klima ein gedeihliches Wachstum, so erschwert noch mehr der sterile Boden, welcher gewöhnlich eine nur wenige Centimeter tiefe ackerkrumme aufweist, das Dasein der Pflanzen. Deshalb ist die Bodenproduction eine geringe; doch muss betont werden, das nur ein kleiner Bruchteil der Bodenfläche unbebaut ist. Einen großen Theil der anbaufähigen Fläche bedecken Wälder, welche falst alle unsere Höhen krönen und unseren Gegend einen prächtigen Schmuck verleihen.“ LILIE, A. (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz...*, s. 23.

41 Ressel vyzdvíhoval aktivitu libereckého Spolku přátel přírody. V roce 1849 byl v Liberci založen Naturforschender Verein für Reichenberg und Umgebung (od roku 1850 Verein der Naturfreunde), jehož členem a později také předsedou byl významný liberecký průmyslník a botanik Wilhelm Siegmund mladší (1821–1897). Dodnes je upomínkou na jeho působení botanická zahrada, kterou spolek v Liberci zřídil již v roce 1879. Spolek nezůstával pouze u teoretického zkoumání, ale zaměřoval se i na praktickou stránku. Pořádal například ovocnářské kurzy, zakládá aleje ovocných stromů, a založil rovněž zimní hospodářskou školu. Winterschule für Ackerbau, Ost- und Gemüsebau zahájila činnosti v roce 1886. Jejím úkolem bylo seznamovat zájemce z řad škole odrostlé mládeže s efektivními metodami v zemědělství a zvláště s odrudami plodin, stromů a keřů vhodných pro podhorské klima.

42 Školní zahradu mělo všech 48 školních obcí politického okresu. RESSEL, A. F. (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes...*, s. 456.

ležitě, aby si osvojilo praktické informace v rámci vzdělávacího procesu.⁴³ V liberecké vlastivědě Antona Franze Ressela všechny podkapitoly (Zemědělství (Landwirtschaft), Chov dobytka (Viehzucht), Lov a rybářství (Jagd und Fischerei) a Lesní hospodářství (Forstwirtschaft)), zařazené v rámci kapitoly Hmotná kultura, systematicky pojednávají o moderních a efektivních způsobech jak v tom kterém oboru postupovat s maximálními výnosy i v horském prostředí. Navíc se ovšem na zemědělství dívá z velmi široké perspektivy, kde významnou roli hraje myšlenka pokroku umožněného rozvojem občanů společnosti po roce 1848. Vidí například úskalí ve změně vzájemného poměru zemědělství a průmyslu.⁴⁴

Jak již bylo výše zmíněno, v učitelských vlastivědách přelomu 19. a 20. století se vedle exaktního výkladu začínají objevovat emočně zaměřené popisy. Souvisí s cílenou snahou vytvořit citové pouto mezi obyvateli a regionem jako reakci na materialismus šířící se spolu s industrializací a na aktivitu české národní společnosti, jež se identifikovala se zemí jako celkem. Spolupůsobila zde také stoupající oblíba turistiky, která se koncem 19. století těšila již značné oblibě, byla reakcí měšťanské společnosti na urbanizaci a industrializaci.⁴⁵ Výrazná systematickosti, s níž je veškerý obsah vlastivěd vydaných učitelskými spolky pro Jablonecko a Liberecko na přelomu 19. a 20. století

43 „Besonders verdient hervorgehoben zu werden, dass ein entsprechender Erfolg des Obstbaue hauptsächlich von der richtigen Wahl der Sorten abhängt: und es wird eine besondere Aufgabe der Schule sein, schon die Jugend mit jenen Obstsorten vertraut zu machen, welche sich infolge ihrer rascheren Fruchtreife und ihrer Widerstandsfähigkeit gegen das rauhe Klima für unsere Gegend eignen; des Schule wird es auch hauptsächlich vorbehalten bleiben, unsere Bewohner für den Obstbau immer mehr zu gewinnen.“ LILLIE, A. (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz...*, s. 37.

44 „Die heimische Landwirtschaft entsprach bis ins 19. Jahrhundert in ihrem Ertrage vielfach kaum den bescheidensten Anforderungen. Der Hauptgrund dieser Erscheinung lag vorzüglich in den drückenden Untertänigkeitsverhältnissen. In eine günstigere Entwicklungsstufe trat der heimische Landbau erst nach Aufhebung der Hörigkeit im Jahre 1848. In der Folgezeit, namentlich bis 1880, gestalteten sich die landwirtschaftlichen Verhältnisse vorübergehend zu einer Glanzperiode, indem einerseits durch Fortschritte in den Bodenbearbeitung die landwirtschaftliche Production bedeutend vergrößert wurde, während andererseits durch eine erhöhte Beschäftigung der Bevölkerung in industriellen Betrieben die Erzeugnisse der Landwirtschaft guten Absatz zu hohen Preisen fanden.“ RESSEL, A. F. (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes...*, s. 231.

45 V sedmdesátých letech se díky aktivitě alpských spolků do Čech a zvláště mezi české Němce začala šířit myšlenka turistické organizace zpřístupňující určité pohoří. Horské spolky (Gebirgsvereine), jak byly tyto organizace nazývány, v sobě spojovaly zájem turistický a vlastivědný vznikaly v německojazyčných oblastech českých zemí od konce 70. let 19. století. V roce 1884 byl založen Německý horský spolek pro Ještědské a Jizerské hory (Der Deutsche Gebirgsverein für das Jeschken- und Isergebirge), jehož sídlo bylo rovněž v Liberci, jeho odnože však posléze vznikaly v celé oblasti Jizerských hor. Jediná z nich, jablonecká, se v roce 1903 osamostatnila a vnikl tak Horský spolek pro Jablonec a okolí (Der Deutsche Gebirgsverein für Gablonz und Umgebung). Zakládající osobností libereckého spolku byl majitel továrny ve Zhořelci (Görlitz), liberecký rodák, vášnivý turista a propagátor turistiky Adolf Hoffmann (1850 – 1915). Členská základna rychle rostla, v roce 1902 měl již přes dva a půl tisíce členů. V jizerskohorském regionu, podobně jako v dalších oblastech s většinou německojazyčného obyvatelstva, se organizovaná turistika těšila významné podpoře místních průmyslníků v čele s Johannem svobodným pánem von Liebig, nebo členy podnikatelských rodin Demuthů nebo Ginzkeyů. Horské spolky byly inspirovány alpskými spolky, které reagovaly na britské cesty do Alp a vznik Alpského klubu (Alpine Club) v roce 1857. V 60. letech 19. století byl založen nejprve Rakouský a poté Německý alpský spolek (Österreichischer Alpenverein, Deutscher Alpenverein), které se v roce 1873 spojily v Německý a rakouský alpský spolek (Deutscher und Österreichischer Alpenverein). Jako sekce Německého alpského spolku se již koncem 60. let ustavila skupin alpinistů v Praze. Narodil od horských spolků provozujících „měšťanskou“ turistiku byly alpské spolky zaměřené na vysokohorskou turistiku a horolezectví (později se věnovaly také sáňkování a lyžování). Neměly tak masovou členskou základnu a jejich odnože vznikaly v regionech pomaleji. V jizerskohorské oblasti byla v roce 1893 založena liberecká a v roce 1903 pak jablonecká sekce Alpského spolku (Alpenverein) jako součásti Německého a Rakouského alpského spolku (Deutscher und Österreichischer Alpenverein). PELC, Martin. *Umění putovat : Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno : Matice moravská, 2009, s. 66-68, 75-78.

uspořádán tak, aby odpovídal pedagogickým potřebám, je tak doplněna kontrastním prvkem. Citově zabarvené zaujetí pro krásu krajiny regionu nachází uplatnění zvláště v úvodních větách některých kapitol.⁴⁶ Lze předpokládat, že se jedná rovněž o postup ověřený pedagogy v rámci vyučování. Také čtenáře, stejně jako žactvo, bylo třeba pro téma nadchnout několika vřelými slovy.

Učitelské vlastivědy z přelomu 19. a 20. vymezovaly své regiony v souladu s aktuální správní situací jako politické okresy (Je to patrné již z jejich názvů: *Der politische Bezirk Gablonz. Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald a Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land.*) Údaj o příslušnosti k zemskému celku nalezneme již v úvodu prvních kapitol (Lage, Größe, Grenzen; Lage, Größe, Form und Grenzen). Historickou správní situaci popsali v částech věnovaných dějinám panství (samostatná kapitola *Geschichte der Herrschaften* v jablonecké vlastivědě; *Geschichte der Herrschaften* v rámci kapitoly *Allgemeine Geschichte* ve vlastivědě liberecké).

Samostatné oddíly, byť odlišně zařazené, věnovali Lilie a Ressel také moderním správním institucím (*Verwaltung, Behörden; Verwaltung und Behörden*).⁴⁷ Zatímco jablonecká vlastivěda obsahuje zvláštní kapitolu o patrimoniální správě a v kapitole *Správa a úřady (Verwaltung und Behörde)* popisuje převážně stav po roce 1848 resp. 1850 doplněný jen stručnými historickými exkurzy u jednotlivých typů úřadů, v liberecké vlastivědě je stejně nazvaná kapitola rozdělena do dvou oddílů – před a po roce 1848 resp. 1850. I když z obou vlastivěd je patrné ocenění změn, které přinesl rok 1848, liberecká dává své nadšení najevo o poznání zřetelněji. Změna zde totiž nespočívala pouze ve zrušení patrimoniální správy a zavedení obecní samosprávy a okresní politické správy s následně odděleným soudnictvím. Liberec se v závěru roku 1850 nově stal statutárním městem a zařadil se tak mezi „svobodné autonomní obce“ („freien autonomen Gemeinden“).⁴⁸ V roce 1854, když se měnilo územní vymezení okresů byla nově zřízenému magistrátu přidělena rovněž působnost v záležitostech politické správy, čímž nabyl působnosti okresního politického úřadu přímo podřízeného Krajskému úřadu v Mladé Boleslavi a byl tak na stejném stupni, jako okresní politický úřad v Liberci. Zatímco jeho působnost se vztahovala na území města (*Stadtbezirk*), Okresní politický úřad spravoval záležitosti venkovského okresu (*Landesbezirk*). Při další správní reformě byl Liberec jako statutární město v záležitostech vlastní působnosti říšským zákonem z května roku 1862 podřízen přímo Zemskému výboru, potažmo Zemskému sněmu, v záležitostech státem přenesené působnosti pak přímo Místodržitelství v Praze.

Oblast obecní správy a samosprávy nejen venkovských obcí, ale i centra správní jednotky – města Jablonce, je v Jablonecké vlastivědě odsunuta do části věnované jednotlivým sídlům (*Besonderer Theil*), zatímco v Liberecké vlastivědě je v mnohem větší míře součástí všeobecné části (*Allgemeiner Teil*). Obě vlastivědy zdůrazňují, že

46 Poetickým obrazem, který je zároveň charakteristikou daného krajinného prvku a jeho funkce v celkovém obrazu regionu je uvedena například kapitola o vodstvu v jablonecké vlastivědě. „Die malerische Gestaltung der Gebirge, welche unseren Bezirk durchziehen, wird bedeutend erhöht durch das reiche Netz von Flüssen und Bächen, welche die Thäler und Schluchten derselben beleben. Wohl mangelt es dem Bezirke an einem Strome, der sein Gebiet dem Welverkehre eröffnen würde; dafür ist hier so mancher „Quelle Mutterhaous“, und die jungfräulichen Wellen, die kaum die Waldeskühle ihrer Wiege verlassen, sind den Menschen auf die mannigfachste Weise bei der täglichen Arbeit behilflich.“ LILIE, A. (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz...*, s. 9-10.

47 LILIE, A. (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz...*, s. 285-294. RESSEL, A. F. (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes...*, s. 627-677.

48 RESSEL, A. F. (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes...*, s. 647.

obecní správa byla jednou z oblastí, v níž revoluce roku 1848 přinesla pozitivní změny. V provizorním obecním zákoně z března roku 1849 bylo přímo řečeno, že: „*základem svobodného státu je svobodná obec*“ („*Die Grundfeste des freien Staates ist die freie Gemeinde*“). Z prostoru, který tomuto tématu autoři vlastivěd věnují na různých místech i ze způsobu, jak ho pojednávají, je patrné, že samospráva obcí a později okresů byla do značné míry identitotvorným impulzem. Právě díky ní se podle nich upevnilo pouto obyvatel k samosprávným jednotkám, které je pro vlastivědy jedním ze stavebních prvků budování regionální sounáležitosti. Tuto myšlenku v podmínkách samostatného Československa do krajnosti zdůraznily a zpolitizovaly publikace z řady Sudetoněmecké samosprávné sbory (*Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*).

Monografie o Liberci vyšla v roce 1929, o Jablonci o rok později, v roce 1930. Díl věnovaný Frýdlantu do této řady zařazen nebyl.⁴⁹ Tyto publikace se z regionální vlastivědné produkce vymykají svým „externím“ iniciátorem, jímž bylo nakladatelství Deutscher Kommunal-Verlag respektive německý Spolek pro komunální hospodářství a politiku (*Verein für Kommunalwirtschaft und Kommunalpolitik*) spolu se Svazem sudetoněmeckých samosprávných sborů v Československé republice (*Verband der sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper in der Tschechoslowakischen Republik*), a také výrazným politicko-propagandistickým záměrem. Z hlediska obsahu i jeho uspořádání však do ní patří a kontinuitu vykazují i po stránce autorské.

S fyzickým popisem krajiny, do níž jsou obě města zasazena, se setkáme již v úvodních kapitolách obou knih. Každá z nich je ovšem zaměřena jinak. Zatímco publikace o Liberci je podobně jako některé starší vlastivědy uvedena popisem reliéfu krajiny a geologických poměrů z pera odborníka-geologa Bruno Müllera (1882 – 1947),⁵⁰ zakončeným ovšem v poetičtějším tónu, pojednání o Jablonci otevírá literárně nad-

49 *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, 340 s. *Gablonz a.N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 6. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, 444 s. Již před první světovou válkou ji začalo vydávat berlínské nakladatelství Deutscher Kommunal-Verlag. Šlo o monografie shrnující rozvoj jednotlivých měst, v nichž byla sledována témata jako finanční a daňové poměry, počet obyvatelstva a jeho majetkové poměry, sociální a hygienické otázky, veřejně poskytované služby a komunální technika. To vše v historické perspektivě, přičemž zvláštní pozornost byla věnována inovativním zařízením a podnikům, které představovaly mezníky ve vývoji komunálu. V roce 1912 vyšel první díl věnovaný Berlínu a jeho předměstím. Poté následovala další německá města, Frankfurt a. M., Kassel, Magdeburg, Darmstadt a další. Ve dvacátých letech došlo například i na Görllitz (Zhořelec). Od roku 1927 vycházela řada měst německo-rakouských (*Die Städte Deutschösterreich*) zahájená dílem věnovaným Linci, který byl tradičním centrem nacionalismu v Rakousku. Do roku 1930 vyšly také Steyr (Bad Hall), St. Pölten, Klagenfurt a Gmünden. Připravovala se Vídeň. S podporou německých opozičních politiků v Československu začala na konci 20. let vycházet řada nazvaná Sudetoněmecké samosprávné sbory (*Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*). Jejím prvním dílem vydaném v roce 1929 byl Liberec a pokračovala Ústím nad Labem, Mostem, Kamenickým Šenovem a Teplicemi-Šanovem. V roce 1930 vyšel šestý svazek věnovaný Jablonci. Jejich vydávání zaštitil Rudolf Lodgman, jakožto jednatel Svazu sudetoněmeckých samosprávných sborů v Československé republice (*Verband der sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper in der Tschechoslowakischen Republik*) a Erwin Stein, generální sekretář Spolku pro komunální hospodářství a politiku se sídlem v Berlíně (*Verein für Kommunalwirtschaft und Kommunalpolitik*).

50 Müller představoval typ odborníka úzce spjatého s praxí. Pocházel z Liberce a vystudoval geologii v Praze. Univerzitní kariéru záhy opustil a začal pracovat pro Obchodní komoru (*Handelskammer*) v Ústí nad Labem, jejíž činnost tehdy spočívala především v obchodu s uhlím a budování vodních děl. Byl také kustosem geologického oddělení zdejšího městského muzea. V roce 1922 se stal ředitelem Obchodní akademie v Olomouci, o pět let později se pak vrátil do rodného Liberce, kde nastoupil rovněž na místo ředitele obchodní akademie. I zde byl jedním z tvůrců muzejní geologické sbírky a redaktorem časopisu *Firgenwald (Vierteljahrsschrift für Geologie und Erdkunde der Sudetenländer)* který od roku 1928 vydávala Deutsche wissenschaftliche Gesellschaft in Reichenberg a později Anstalt für Sudetendeutsche Heimatforschung. Byl známým odborníkem především v oboru zlepšování kvality pitné vody, minerálních vod a pramenů a dobývání hnědého uhlí, kaolínu a keramické hlíny.

průměrný text spisovatele Gustava Leutelta (1860 – 1947),⁵¹ který na druhou stranu obsahuje i věcné informace. Se silící „poetizací“ se setkáme rovněž v paralelních regionálních projektech, v úvodním sešitě frýdlantské vlastivědné řady, který vyšel již v roce 1924 a stejně jako u nových vlastivědných řad Liberecka a Jablonce z počátku 30. let 20. století.

Řada Sudetoněmecké samosprávné sbory (Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper) názorně ukazuje, jak bylo možno téma samosprávy propagandisticky využít pro konstruování společné identity československých Němců. Stejným tématem monografií Liberce a Jablonce je oblast komunálu, městské infrastruktury budované právě zásluhou samosprávy. Aktivita místní samosprávy je přitom kladena do opozice k nezájmu správy státní – československé, jež se navíc snaží možnosti samosprávy oklešťovat.

Protože se zabývají městským prostředím, zcela zde chybí kapitoly věnované rostlinstvu a živočišstvu. Rostoucí zájem o přírodu, zejména ve smyslu rekreace však přetrvával. Značná pozornost tak byla věnována různým zařízením a institucím zaměřeným na turistiku a sport, případně zdraví obyvatel, využívajícím možnosti horské krajiny.

Obě městské monografie mají ve svém obsahu také kapitoly zaměřené na osídlení. Jsou psány již zřetelně v národoveckém tónu. Jejich autory byli tehdy již obecně známý národovecký pracovník Erich Gierach (1881 – 1943)⁵² a germanista působící na pražské německé univerzitě Ernst Schwarz (1895 – 1983).⁵³ Gierach popsal osídlení Liberecka jako proces kultivace nesený německým etnikem. Slovanský prvek podle něho musel ustoupit progresivnímu německému kulturnímu vlivu. První osady na Liberecku byly sice i podle toponomastických výzkumů slovanské, ležely však všechny bez výjimky na březích Nisy nebo jejích přítoků a byly to podle Gieracha jen „neuspořádané rybářské vesničky“ („*unansehnliche Fischerdörfchen*“). O skutečném obdělávání půdy lze údajně hovořit až s příchodem Němců.⁵⁴ Tato osidlovací vlna, jejíž počátek kladl v rozporu s předchozími autory již do 11. století, a především skutečnost, že byla doprovázena kultivačními znaky, ať už se jednalo o zemědělství nebo městské právo, zakládala podle něho zřetelné právo německých kolonistů na osídlená území nejen pro tehdejší dobu, ale rovněž pro budoucnost.⁵⁵ V návaznosti na starší vlastivědnou tradici je i zde zdůrazňována soudržnost Liberecka s Horní Lužicí, Slezskem a Žitavskem. Vazba byla

51 Leutelt byl oblíbeným spisovatelem, jehož význam přesahoval hranice regionu. Narodil se v Josefově Dole a stejně jako jeho otec byl učitelem. Jeho literární dílo bylo úzce spojené s prostředím Jizerských hor a krajina v něm hraje významnou roli. Po druhé světové válce byl Leutelt odsunut a krátce nato v Seebergenu u Gothy zemřel. Již v roce 1923 byla založena Leuteltova společnost (Leutelt Gesellschaft). U jejího zrodu stál starosta Jablonce Karl R. Fischer spolu s mnohými místními osobnostmi. Měla přispívat k rozvoji duchovního a kulturního života v Jizerských horách a podporovat Gustava Leutelta i jiné tvůrčí osobnosti, které pocházejí nebo jsou spjaty s Jizerskými horami. (Společnost obnovila po druhé světové válce svou činnost. Sídli ve městě Schwäbisch Gmünd.)

52 *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend, s. 24-30.

53 *Gablonz a.N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 6. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, kapitola Besiedlung, s. 20-24.

54 „Von einem wirklichen Landesausbau kann erst die Rede sein, als die Deutsche Wiederbesiedlung beginnt.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend, s. 25.

55 „Diese große Wanderbewegung des deutschen Volkes führte bekanntlich dazu, daß Ostdeutschland unserem Volke zurückgewonnen wurde.“ *Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend, s. 25.

pro Gieracha jednou provždy dána právě společným charakterem osídlení. Osídlence charakterizuje jako německy hovořící Slezany.⁵⁶

Ernst Schwarz vykládá dějiny osídlení Jablonecka ve světle pomístních jmen. Jablonecko je situováno výše v horách a přístup do této oblasti byl obtížnější. K osídlení tedy došlo později a nebylo také tak kompaktní, jak to v libereckém případě líčil Erich Gierach. Německý kolonizační vliv zde Ernstu Schwarzovi reprezentovali cisterciáci. Vsi Rychnov a Rádlo byly totiž do vypuknutí husitských bojů majetkem kláštera v Mnichově Hradišti. Schwarz uvádí, že opaty tohoto kláštera byli Němci. Český živel představovali na zcela opačném konci sociálního a kulturního spektra stojící uhlíři a ptáčníci, kteří přicházeli do zdejších lesů a byli prvními obyvateli osady Jizerka. Český původ proto mají zejména názvy hor a vodních toků a souvisí nezřídka právě s výrobou dřevěného uhlí a čihařstvím.

Německé obyvatelstvo přišlo ve větší míře až v polovině 16. století v souvislosti se založením prvních skláren. Zakladatelskou snahu vrchností a podnikavost nově příchozích osídlenců interpretuje autor jako klíčový okamžik, kdy do neuspořádaného procesu vstupuje prvek účelnosti, snaha zhodnocovat a zvelebovat.⁵⁷ Němci byli tedy i zde nositeli pokroku a kultivace. Zatímco v liberecké variantě se hovoří o tom, že vnášeli do zdejšího prostoru zemědělství a města, zde je zdůrazňována jejich řemeslná a podnikatelská zdatnost.

Nové vlastivědné řady Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka vznikaly víceméně současně a průběžně po celé meziválečné období.⁵⁸ Jednalo se opět o iniciativu učitelských spolků, tentokrát ve spolupráci se Spolkem pro vlastivědu (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gaues).⁵⁹ Výrazně se zde již uplatňovala národovecká ideologie spojená s rostoucím vlivem již zmíněného Ericha Gieracha.

Jejich uspořádání vesměs využívá zkušeností z předchozích vlastivědných publikací. Nové vlastivědné řady jsou však v estetickém i odborném ohledu ambicióznější. Obsahují vedle dokumentačních fotografií také ilustrace a reprodukce děl místních výtvarných umělců jejichž tématem je nejčastěji právě krajina. I tyto vlastivědy se snažily o komplexní popis regionů, v němž samozřejmě najdeme na prvním místě část

56 „Woher die Siedler kommen wissen wir im einzelnen nicht, weil uns keine einzige Nachricht darüber zugekommen ist. Aber die Mundart lehrt uns, daß die Bewohner Reichenberger Bezirkes einer Sprache sind wie die der angrenzender Oberlausitz, die Ort- und Familiennamen, ebenso Sitte und Brauchtum bestätigen das Ergebnis. Sie kamen einst nicht aus weiter Ferne, sondern aus Schlesien und der Oberlausitz und sind schlesischen Stammes, wobei natürlich ausgeschlossen ist, daß einzelne Sippen aus Süd- und Westdeutschland zuzogen. Die Herkunft der Schlesier, die ja selbst hauptsächlich aus dem westlichen Mitteldeutschland kamen, berührt uns hier nicht weiter.“ Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, kapitola Die Besiedelung der Reichenberger Gegend, s. 27.

57 „Die Herrschaften hatten hierhin ein Mittel erkannt ihre Wälder besser als bisher auszunützen. Sie verstärkten dadurch ihre Einnahmen, das ist die Triebfeder dieser Siedlungsunternehmungen.“ Gablonz a.N. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper. Band 6. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, kapitola Besiedlung, s. 24.

58 Heimatkunde des Bezirkes Friedlant in Böhmen. Heimatkunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen. Heimatkunde des Bezirkes Gablonz (der Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald) in Böhmen.

59 Původně Spolek pro vlastivědu okresů Český Dub, Frýdlant, Jablonec, Chrastava, Liberec, Rochlice a Tanvald (Verein für Heimatkunde des Bezirkes Böhmisches Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Röchlitz und Tannwald) založený v roce 1905 Julien Helbigem a Antonem Franzem Resselem se roce 1909 přejmenoval na Spolek pro vlastivědu Ještědsko-jizerské župy (Verein für Heimatkunde des Jeschken-Iser-Gaues). Účelem spolku byla péče o rozvoj vlastivědy. Mělo se tak díť prostřednictvím podpory historického bádání, pořádání přednášek, zakládání knihoven a vydávání čtvrtletníku. Tím byly od roku 1907 Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Bezirkes Böhmisches Aicha, Friedland, Gablonz, Kratzau, Reichenberg, Röchlitz und Tannwald (později Jeschken-Iser-Gaues).

věnovanou krajině (Die Landschaft). Novým prvkem je především úvodní samostatná část obsahující často víceméně literární až poetické stati popisující region a zdejší sídla jako domov místních obyvatel a zároveň turistický cíl. Tyto texty jsou ve frýdlantském a v libereckém případě spíše popisy krajinných pasáží, jabloneckém případě sestávají z medailonů jednotlivých obcí.

Od literárně pojatých textů, jejichž autory byli v nových vlastivědných řadách namnoze místní spisovatelé, byla napříště oddělena vědecká pojednání, pro která učitelské spolky hledaly autory mezi odborníky. Ti čím dál tím častěji žili mimo region a působili v univerzitním prostředí. V některých případech šlo o jizerskohorské rodáky, bývalé žáky místních učitelů. To platí i pro části věnované geologii, botanice a zoologii. Geografické popisy vedle popisů vodních toků a horských masivů směřovaly stále více k mapování pomístních jmen a od nich odvozovaného stanovování jazykové hranice.

Osídlení bylo jedním z nejpodstatnějších témat samozřejmě i v případě nových vlastivědných řad učitelských spolků. Nenalezneme zde však takové shrnující texty jako v „samosprávných“ monografiích Liberce a Jablonce. Pozornost autorů se soustředila téměř výhradně na německy hovořící obyvatelstvo a vedle historického a toponomastického pohledu je velká pozornost věnována také etnografickým kategoriím jako jsou nářečí, zvyky, lidové stavby, vybavení domácnosti a podobně. S počátky zájmu o tato témata se setkáváme již v učitelských vlastivědách přelomu 19. a 20. století.

V nových vlastivědných řadách Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka z dvacátých a třicátých let 20. století zcela chybí samostatné texty shrnující komplexně celek správy. Naopak původně dílčí témata, která byla dříve součástí geografického a správního popisu, osídlení a pomístní jména, jsou zde pojednána jako samostatná. V národoveckém diskurzu, jak bylo již výše zmíněno, měla totiž klíčový význam pro argumentaci nárokování tzv. národní držby.

V předchozím textu bylo na konkrétních příkladech ukázáno, jakým způsobem byly do krajiny vkládány významy a jak byla ve vlastivědných pracích na specifickém regionálním základě postupně stále sofistikovanějším způsobem budována moderní identita obyvatel regionu, vsazená následně do jednotného národoveckého rámce společné sudetoněmecké identity.

V souvislosti s geografickým a krajinným popisem se v německojazyčných vlastivědách Frýdlantska, Liberecka a Jablonecka objevují stereotypy, které lze sdružit do tří tematických okruhů. Prvním z nich je geografický determinismus, tedy vazba mezi fyzickými podmínkami a povahou obyvatelstva. Pro vlastivědnou literaturu obecně je vztah mezi charakterem krajiny a obyvatelstva po celé sledované období jedna ze stěžejních myšlenek. Tato vazba není vnímána pouze ve fyzické rovině. Důraz je postupně stále více kladen na kulturu, přičemž je zde patrná návaznost na dílo Henry Thomase Buckleho⁶⁰ a Alfreda Hettnera. Koncept geografického determinismu byl s vlastivědou trvale spojen bez ohledu na příslušnost k národní reprezentaci.⁶¹ Konkrétní podoba

60 V přemluvě ke druhému dílu práce *Reichenberg und Umgebung. Eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*, II. Halbband z roku 1874 zmiňuje Hallwich Buckleho *Dějiny vzdělanosti v Anglii (History of Civilisation in England)*.

61 Nalezneme ho i v nástinu koncepce české vlastivědy u Josefa Vítězslava Šimáka. „Program vlastivědy tedy zahrnuje: a) přírodovědecké vypsání oné jednotky; b) antropogeografické vyličení jeho obyvatelstva; c) vývoj jeho kultury, hmotné i duchové. Vše se zřetelem k tomu, jak jsou závisly tyto jevy na fyzických poměrech té krajiny.“ ŠIMÁK, Josef Vítězslav. O stavu a úkolech české vlastivědy. In: *Časopis Společnosti přátel starožitností československých*, 1929, roč. 37, s. 1.

stereotypu, který je od tohoto konceptu odvozen a který dává do souvislosti pro zemědělství nepříznivé klima pohraničních oblastí s podnikavým duchem jejich obyvatelstva, je ale typická právě pro německojazyčnou vlastivědnou tradici v českých zemích a v Československu. Pro německé jazykové prostředí je dále charakteristické kladení důrazu na adaptabilitnost jakožto identitní znak. Tento prvek se ocitl i v okruhu zájmu současných historiků. Schopnost adaptace označil vedle soupeření s konkurenčním národem za jeden z kořenů identity například Jan Assmann.⁶²

Druhou rozsáhlou oblastí, v níž hraje roli krajina, je využívání a přetváření přírody spojené s tématem pokroku a kultivace. Zde hrál nejprve významnou roli liberalismus měšťanských vrstev, jež tvořily na počátku 2. poloviny 19. století ve společenském i politickém smyslu určující skupinu v rámci německého obyvatelstva českých zemí. S postupným sílením nacionalismu byl důraz kladen na kulturu a v národoveckém smyslu se pak kultivační mise stala jedním z dějinných úkolů Němců obecně.

Posledním tematickým okruhem souvisejícím s fyzickým popisem krajiny ve vlastivědné literatuře je okouzlení přírodou. To přichází s rozvojem turistiky jakožto reakce na industrializaci a městský způsob života. S nacionalizací společnosti se výzvy k poznávání regionu stále častěji pojí s emotivními prvky, jejichž účelem je posilování pouta k němu. V meziválečném období tento postup graduje a přechází do polohy hrozby ztrátou tzv. „národní držby“, tedy „čechizaci“ území obývaných českými Němci.

Oblast politicko-správního popisu se v německojazyčné vlastivědné literatuře postupně proměňuje na pole nacionálního soupeření. Stále více je akcentováno téma hranice, osídlení a kolonizace a od nich odvozované zhodnocení kulturního přínosu. Významnou roli zde hraje rovněž otázka samosprávy, v níž rezonují diskuse o správním rozdělení českých zemí na základě jazykového a národnostního principu. Zlom z tohoto hlediska představuje vznik Československa, kdy se Němci ocitají v postavení menšiny a požadavek samosprávy, v krajním případě ireidenta, je pro ně východiskem z této pro ně nepříznivé situace. Tehdy byl upevněn stereotyp hraničářství a postavení československých Němců na výspě německého kulturního vlivu, jež jejich existenci jakožto jednotné skupiny dodávalo dějinného smyslu.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť : Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha : Prostor, 2001, 320 s.

BENDA, Adolf. *Geschichte der Stadt Gablonz und ihrer Umgebung*. Gablonz a. d. Neisse : Josef Rößler, 1877, 606 s.

CZOERNIG, Carl Joseph. *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung von Reichenberg. Nebst einem Anhang, die Beschreibung von Gablonz enthaltend*. Wien : Friedrich Volke, 1829, XXIV + 216 s.

FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ Jiří (Eds.). *Sozial-reformatorisches Denken in böhmischen Ländern 1848 – 1914*. München : Martin Meidenbauer, 2010, 419 s.

Gablonz a.N. *Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 6. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1930, 444 s.

HALLWICH, Hermann. *Friedland vor fünfhundert Jahren*. Prag : Verein für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 1905, 72 s.

HALLWICH, Hermann. *Geschichte der Bergstadt Graupen in Böhmen*. Prag : F. A. Credner, 1868, XIII + 273 s.

62 ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť : Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha : Prostor, 2001, 320 s.

- HALLWICH, Hermann. *Reichenberg und Umgebung : eine Ortsgeschichte mit spezieller Rücksicht auf gewerbliche Entwicklung*. 2 Sv. Reichenberg : Franz Jannasch, 1872 – 1874.
- HALLWICH, Hermann. *Reichenberg vor dreihundert Jahren*. Reichenberg : Franz Jannasch, 1868, 30 s.
- HALLWICH, Hermann. *Töplitz, Eine deutschböhmisches Stadtgeschichte*. Leipzig : Duncke und Humblot, 1886, 472 s.
- HALLWICH, Hermann. *Der Reichenberger Bezirk : Heimatskunde für Schule und Haus*. Reichenberg : Lehrerverein, 1873.
- HALLWICH, Hermann. *Die Herrschaft Türnitz, eine Denkschrift I. a II.* Prag : H. Dominicus, 1863 – 1865.
- HALLWICH, Hermann. *Gründung der Bergstadt Hohenelbe*. Hohenelbe : Section Riesengebirge d. Gebirgsvereines für Böhmen, 1882, 47 s.
- HELBIG, Julius. *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Bezirkes Friedland in Böhmen*. I. - IV. Friedland : Josef Weeber, 1892 – 1896.
- HERRMANN, Josef Gottfried. *Geschichte der Stadt Reichenberg mit besonderer Berücksichtigung der industriellen Entwicklung*. Reichenberg : Franz Jannasch, 1860, 559 s.
- KÁBOVÁ, Hana. *Josef Vítězslav Šimák : Jeho život a dílo se zvláštním zřetelům k historické vlastivědě*. České Budějovice; Pelhřimov : Společnost pro kulturní dějiny, 2013, 606 s.
- KONRÁD, Ota. *Dějepisectví, germanistika a slavistika na Německé univerzitě v Praze 1918 – 1945*. Praha : Karolinum, 2011, 362 s.
- KILIÁN, Jan – REBITSCH, Robert – SVOBODA, Milan. *Hermann Hallwich 1838 – 1913 : Historik, politik, byrokrat, sběratel a básník*. Praha; Teplice : Scriptorium, 2015, 238 s.
- LILIE, Adolf (Ed.). *Der politische Bezirk Gablonz (Gerichtsbezirke Gablonz und Tannwald). Eine Heimatskunde für Schule und Haus*. Gablonz a. N. : Gablonz-Tannwalder Lehrerverein, Franz Reißel, 1895, 666 s.
- LUG, Viktor. *Heimatskunde des Bezirkes Reichenberg in Böhmen IV(3)*. Reichenberg : Lehrervereine des Bezirkes Reichneberch, Verein für Heimatskunde des Jeschke-Iser-Gaues, 1938.
- PELC, Martin. *Umění putovat : Dějiny německých turistických spolků v českých zemích*. Brno : Matice moravská, 2009, 392 s.
- RADIMSKÁ, Jitka (Ed.). *Knihy v proměnách času : K výzkumu zámeckých, měšťanských a církevních knihoven*. České Budějovice : Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, 2015, 396 s.
- Reichenberg. Die sudetendeutschen Selbstverwaltungskörper*. Band 1. Berlin : Deutscher Kommunal-Verlag, 1929, 340 s.
- RESSEL, Anton Franz (Ed.). *Heimatskunde des Reichenberger Bezirkes. Stadt und Land. Anhang: Böhmisches-Aicha und Bösching*. 1. díl. Reichenberg : Lehrervereine des Stad- und Landesbezirkes Reichenberg, Ferdinand Augsten, 1903 – 1904.
- RESSEL, Anton Franz. *Geschichte des Friedländer Bezirkes*. Friedland i. B. : Franz Riemer, 1902, 450 s.
- ROHN, Johann Carl. *Nomenclator, to gest Gmenovatel, aneb Rozličných Imen tak w České, Latinské, tak y w Německé Ržeči Oznamitel*. Díl 1 – 4. Prag : Johanna Prussova, 1764 – 1768.
- ROHN, Johann Carl. *Chronic Vormals Boehmischer Cron-Lehen, Nunmehr ins Allodium gezohener zweyer Staedten Friedland, und Reichenberg, in welcher Deren allda gewesten Hohen Herrschaften Succession, als deren Berken de Duba, deren von Biberstein, deren von Raedern, des von Wallenstein, deren von Gallas, und deren von und zu Clam, ihre Helden-Thaten, und Wuerden, Aufkommen der Staedten, Veraenderungen der Religion, der Catholischen Geistlichen Hirten Nachfolge, Kriegs-Bedraengnussen, Stadt- und Gerichts-Sachen, verschiedene Gluecks- und Ungluecks-Zufaele und was sonst etwann merkwuerdiges allda vorgangen, theils aus fleißigen Geschichtschreibern, theils aus geschriebenen Anmerkungen zusammen getragen seynd*. Prag : Johanna Pruschin, 1763, 440 s.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav. O stavu a úkolech české vlastivědy. In: *Časopis Společnosti přátel starožitností československých*, 1929, roč. 37, s. 1-11.
- STORCHOVÁ, Lucie a kol. *Concepty a dějiny : Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha : Scriptorium, 2014, 452 s.
- URBAN, Otto. *Česká společnost 1848 – 1918*. Praha : Svoboda, 1982, 690 s.